

The Role of Religious Institutions in Shaping Social Capital in Islamic Governance

Alireza Yari¹, Ehsan Vahidi-Rad²

¹ PhD., Department of Political Science, Baqir al-Olum University, Qom, Iran (**Corresponding author**).
yari.alireza33@gmail.com

² Level 3, Department of Islamic Jurisprudence and Legal Foundations, Qom Seminary, Qom, Iran.
ehsanvr@gmail.com

Abstract

This study examines the roles, mechanisms, and multifaceted functions of religious institutions in the formation and enhancement of religious social capital within Islamic governance. Its primary objective is to develop a comprehensive analytical framework that elucidates the relationship between the teachings, values, and traditional religious institutions of Islamic civilization and modern social science concepts, including social trust, interaction networks, norms of reciprocity, and civic participation. To this end, the study reexamines the functions of four key institutions of the Islamic world—the mosque, waqf (endowment), collective rituals and religious observances, and the system of religious authority (marja'iyya)—and proposes a conceptual model for reproducing social capital at three analytical levels: micro (interpersonal relations), meso (local and occupational networks), and macro (social cohesion and the Islamic ummah). The model is intended to inform policymaking in Islamic governance. The central problem addressed by this research concerns the predominantly secular conceptualization of social capital in classical and modern Western theories, particularly in the works of James Coleman, Robert Putnam, and Pierre Bourdieu. These theories largely approach social capital through instrumental rationality and within the institutional framework of modern civil society, either marginalizing religion or treating it primarily as a source of limited and potentially exclusionary intragroup cohesion. Accordingly, the principal research gap is the absence of an indigenous theoretical model within the social sciences and Islamic governance that explains the production and accumulation of social capital through value-based, divinely grounded rationality and the institutional mechanisms of religion. Moreover, in recent decades, modern bureaucratic processes and one-dimensional approaches have reduced the scope of religious institutions' problem-solving functions and community-building capacities. The study addresses three fundamental questions: Through what mechanisms and institutional structures do religious institutions contribute to the production and

Cite this article: Yari, A.R. & Vahidi-Rad, E. (2026). The Role of Religious Institutions in Shaping Social Capital in Islamic Governance. *Islamic Governance Studies*, 2(2), p. 265-290. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.74576.1072>

Received: 2025-10-22 ; **Revised:** 2026-03-08 ; **Accepted:** 2026-04-25 ; **Published online:** 2026-10-02

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

enhancement of social capital in Islamic governance? How can distinguishing and analyzing the functions of the mosque, waqf, collective rituals, and religious authority explain the relationship between action grounded in religious obligation and active social participation at the micro, meso, and macro levels? What institutional challenges and obstacles must be addressed, and what conditions must be established, to prevent the erosion of this capital within the governance system? The study is developmental–analytical in purpose and descriptive–analytical in its approach to data collection and analysis, drawing on library and documentary research. Adopting an institutionalist and civilizational perspective, it examines purposively selected primary jurisprudential, historical, and narrative sources, alongside documents relating to periods in which Islamic civilization flourished. The data are examined through conceptual analysis and comparative functional analysis. Specifically, the historical and civilizational functions of religious institutions are identified, reformulated, and reinterpreted in terms of sociological components and indicators of social capital, including public and institutional trust, communication networks, norms of reciprocity, and cognitive capital. The findings indicate that religious institutions operate through three fundamental and distinct mechanisms. The network mechanism generates social capital by establishing sustained face-to-face, horizontal, and translocal relationships. The ethical mechanism fosters social solidarity and sustained collective action through the internalization of shared norms, including charitable giving, cooperation, trustworthiness, and self-sacrifice. The institutional mechanism provides formal and informal structures for pooling resources and adjudicating social disputes, thereby fostering institutional trust and voluntary cooperation. The functional analysis further demonstrates that the mosque serves not merely as a place of worship but also as a central institution organizing social and urban life. By integrating emotional bonds with religious obligations, it simultaneously generates bonding social capital at the neighborhood level and bridging social capital at the city level. Conflict resolution, charitable support, public oversight, and information dissemination are among the functions historically institutionalized within the mosque. Waqf, in turn, serves as a mechanism for the equitable distribution of services and the intergenerational accumulation of social capital. By sustaining the provision of public goods—including education, healthcare, infrastructure, and assistance to those in need—independently of fluctuations in political power, waqf institutions can reduce social inequalities, strengthen civil society autonomy and institutional trust, and sustain social solidarity. Collective rituals and religious observances, including the Hajj, Friday prayers, Ramadan, and mourning ceremonies, provide important settings for reproducing cognitive and transnational forms of social capital. By generating shared lived experiences, a collective identity, and a sense of belonging to the Islamic ummah, these practices transcend linguistic, ethnic, and racial boundaries and enable the large-scale mobilization of social resources in times of crisis. Meanwhile, the system of religious authority and religious seminaries anchors the production of social capital grounded in moral authority through the development of religious discourse, legal adjudication, the issuance of religious rulings (fatwas), and the organization of networks of representatives. These institutions also help resolve conflicts and foster trust between society and governing authorities. The findings further indicate that excessive state control, the dominance of bureaucratic approaches, the erosion of

institutional autonomy, and sectarian polarization may produce negative effects of social capital, including social exclusion and barriers to communication. Social capital in Islamic governance emerges from the purposeful integration of transcendent, faith-based motivations with independent, participatory institutional structures. Western theories of social capital, owing to their predominant reliance on material and instrumental conceptions of reciprocal interests, have limited capacity to explain altruistic behavior and collective action rooted in religious beliefs. By contrast, religious social capital provides enduring motivations for cooperation and social solidarity. The effectiveness of Islamic governance in promoting social development and political stability therefore depends on avoiding direct state intervention in religious institutions and their excessive integration into formal state structures. The state should instead play a facilitating and supportive role, enabling these institutions to preserve their grassroots identity, enhance transparency, and revitalize their problem-solving functions in contemporary society. Ultimately, the study provides social policymakers with a strategic conceptual framework for mobilizing the networking capacity of mosques, the dynamism of waqf, and the legitimacy of religious authority to advance social justice and sustainable cohesion within Islamic governance.

Keywords: Social capital, religious institutions, Islamic governance, social trust, collective participation, waqf.

دور المؤسسات الدينية في تشكيل رأس المال الاجتماعي في الحوكمة الإسلامية

علیرضا یاری^۱، إحسان وحیدی راد^۲

^۱ دكتوراه، قسم العلوم السياسية، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران (yari.alireza33@gmail.com).
^۲ طالب في المستوى الثالث من الدراسات الحوزوية، قسم الفقه وأسس الحقوق، الحوزة العلمية في قم، قم، إيران. (ehsanvr@gmail.com)

المخلص

يهدف هذا البحث إلى تفكيك أدوار المؤسسات الدينية، وآلياتها، ووظائفها المتعددة في توليد «رأس المال الاجتماعي الديني» وتعزيزه في بيئة الحوكمة الإسلامية. وتتمثل الغاية التأسيسية للدراسة في صياغة إطار تحليلي كلي يكشف التفاعل القائم بين التعاليم والقيم والمؤسسات التقليدية - الدينية في الحضارة الإسلامية، والمتغيرات السوسولوجية الحديثة؛ كالثقة الاجتماعية، والشبكات التفاعلية، ومعايير المعاملة بالمثل، والمشاركة المدنية. ويسعى البحث، عبر إعادة قراءة وظيفة لأربع مؤسسات إسلامية مركزية (المسجد، والوقف، والمناسك والشعائر الجماعية، ونظام المرجعية الدينية)، إلى بناء نموذج مفاهيمي لإعادة إنتاج رأس المال الاجتماعي عبر ثلاثة مستويات تحليلية: المستوى المصغر / الجزئي (العلاقات البينية)، والمستوى الوسيط (الشبكات المحلية والمهنية)، والمستوى الموسع / الكلي (التماسك المجتمعي ووحدة الأمة)، بغية توظيفه في ترشيد سياسات الحوكمة الإسلامية. وتنبثق إشكالية الدراسة من هيمنة المقاربات العلمانية القائمة على العقلانية الأداتية ومؤسسات المجتمع المدني الحديثة على تنظيرات رأس المال الاجتماعي الكلاسيكية والحديثة (لا سيما لدى جيمس كولمان، وروبرت بوتنام، وبير بورديو؛) حيث جرى تهميش البعد الديني أو اختزاله في تماسك فتوي ضيق قد ينطوي على نزعات إقصائية تعصبية. ومن هنا، تنبثق الفجوة البحثية في غياب نموذج نظري أصيل في العلوم الاجتماعية والحوكمة الإسلامية يعلّل منطق تراكم رأس المال الاجتماعي استناداً إلى العقلانية القيمية - الإلهية والآليات المؤسسية الدينية، خصوصاً في ظل ما فرضته البيروقراطية الحديثة والمقاربات الأحادية من اختزال للأدوار التنموية والحلولية للمؤسسات الدينية وطاقاتها البانية للمجتمع. وتنتزع عن ذلك تساؤلات محورية حول: الآليات والبنى التي تسهم عبرها هذه المؤسسات في الارتقاء برأس المال الاجتماعي؛ وكيفية تبيان الصلة بين السلوك الموجه بالتكليف الشرعي والمشاركة المجتمعية الفاعلة عبر المستويات الثلاثة؛ والشروط والضمانات المؤسسية الكفيلة بوقف تآكل هذا الرصيد القيمي في بنية الحكم. يندرج البحث ضمن الدراسات التطويرية - التحليلية، ويعتمد المنهج الوصفي - التحليلي مستنداً إلى الاستقراء المكتبي والوثائقي؛ حيث وُظفت مقارنة مؤسسية وحضارية لاستطاق النصوص الفقهية والتاريخية والروائية الأصلية ووثائق حقب الازدهار الحضاري الإسلامي وفق عينة قصدية، مع إخضاع البيانات للتحليل المفاهيمي والوظيفي المقارن بغية استخلاص الوظائف التراثية وإعادة تأطيرها

استناداً إلى هذه المقالة: ياري، علیرضا؛ وحیدی راد، إحسان (۲۰۲۶). دور المؤسسات الدينية في تشكيل رأس المال الاجتماعي في الحوكمة الإسلامية.

دراسات الحوكمة الإسلامية، ۲(۲)، ص ۲۶۵-۲۹۰. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.74576.1072>

تاريخ الاستلام: ۲۰۲۵/۱۰/۲۲؛ تاريخ المراجعة: ۲۰۲۶/۰۳/۰۸؛ تاريخ القبول: ۲۰۲۶/۰۴/۲۵؛ تاريخ النشر: ۲۰۲۶/۱۰/۰۲

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

سوسيولوجياً ضمن مؤشرات رأس المال الاجتماعي؛ كالثقة البينية والمؤسسية، وشبكات التواصل، والالتزامات التبادلية، ورأس المال المعرفي. أظهرت النتائج أن المؤسسات الدينية تضطلع بوظائفها عبر ثلاث آليات بنوية: أولاً: الآلية الشبكية، المؤكدة لرأس المال الاجتماعي عبر علاقات أفقية، ومباشرة، ومستدامة، تتجاوز النطاق المحلي؛ ثانياً: الآلية الأخلاقية، المستندة إلى استدخال قيم الإنفاق، والتعاون، والأمانة، والإيثار، بما يؤسس لتعاقد مجتمعي وفعل جماعي راسخ؛ ثالثاً: الآلية المؤسسية، المؤطرة لتعبئة الموارد والتحكيم الاجتماعي وفض النزاعات، مما يكرس الثقة المؤسسية والعمل التطوعي. وعلى مستوى تفكيك المؤسسات الأربع، كشفت الدراسة أن «المسجد» يتجاوز بعده التعبدي المحض ليغدو ناطقاً للحياة المدنية والمجتمعية يدمج العاطفة الدينية بالواجب الشرعي، مولداً رأس مال اجتماعي تراطياً (Bonding) على صعيد المحلة، وجسرياً (Bridging) على مستوى المدينة، وحاضناً لوظائف فض المنازعات والتكافل والرقابة المجتمعية؛ في حين يمثل «الوقف» الرافعة التوزيعية العادلة للخدمات وتراكم رأس المال عبر الأجيال بتوفيره المستدام للسلع العامة (التعليم، والصحة، والبنية التحتية، وإعانة المعوزين) بمعزل عن تقلبات السلطة؛ كما تؤسس «المناسك والشعائر الجمعية» (كالحج، والجمعة، ومظاهر رمضان، والمآتم الدينية) لإعادة إنتاج رأس مال معرفي وعابر للأوطان يذيب الفوارق القومية والإثنية ويوفر إمكانات حشد واسعة في الأزمات؛ بينما تنهض «المرجعية الدينية والحوزات العلمية» بمهمة صمام الأمان لرأس المال الرمزي والأخلاقي عبر الفتوى، والتحكيم الشرعي، وشبكات الوكلاء، وبناء جسور الثقة بين الأمة والسلطة. وتحذر النتائج من أن التوظيف الأيديولوجي، أو الإفراط في التأميم البيروقراطي للمؤسسات الدينية وتجريدها من استقلاليتها، ينقلب إلى «وظائف سلبية» تقود إلى الإقصاء والانغلاق التواصلية. ويخلص البحث إلى أن نجاح الحوكمة الإسلامية في تحقيق الاستقرار والتنمية مرهون باضطلاع الدولة بدور التيسير والرعاية دون الهيمنة المباشرة؛ بما يحفظ الطابع الشعبي المستقل لتلك المؤسسات، ويمنح صانع السياسات إطاراً استراتيجياً يوظف طاقات المسجد، وحيوية الوقف، وشرعية المرجعية في إرساء العدالة الاجتماعية والتماسك المستدام.

الكلمات المفتاحية: رأس المال الاجتماعي، المؤسسات الدينية، الحوكمة الإسلامية، الثقة الاجتماعية، المشاركة الجمعية، الوقف.

نقش نهادهای دینی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی

علیرضا یاری^۱، احسان وحیدی‌راد^۲

^۱ دکتری، گروه علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول)، yari.alireza33@gmail.com
^۲ سطح ۳، گروه فقه و مبانی حقوق، حوزه علمیه قم، قم، ایران، ehsanvr@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش و کارکرد نهادهای دینی در شکل‌گیری و تقویت «سرمایه اجتماعی دینی» انجام شده است. در این مقاله، مفهوم سرمایه اجتماعی دینی به مجموعه منابع اعتماد، همکاری، هنجارهای مشترک و شبکه‌های اجتماعی اطلاق می‌شود که از تعامل باورهای دینی با نهادها و مناسک جمعی پدید می‌آیند. مسئله اصلی تحقیق، چگونگی بازخوانی مفهوم مدرن سرمایه اجتماعی براساس ظرفیت‌های نهادی حکمرانی اسلامی و فرارفتن از رویکردهای صرفاً سکولار در این حوزه است. روش پژوهش در این مطالعه، توصیفی-تحلیلی با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی است. در این راستا، نقش چهار نهاد کلیدی «مسجد»، «وقف»، «مناسک جمعی» و «نظام مرجعیت دینی» در سه سطح خرد (روابط میان‌فردی)، میانه (گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی) و کلان (انسجام جامعه اسلامی) مورد واکاوی قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نهادهای چهارگانه مسجد، وقف، مناسک جمعی و نظام مرجعیت دینی، با سه سازوکار متمایز به بازتولید سرمایه اجتماعی یاری می‌رسانند: نخست، سازوکار «شبکه‌ای» از طریق ایجاد ارتباطات پایدار محلی و فرامحلی؛ دوم، سازوکار «اخلاقی» از راه درونی‌سازی هنجارها و ارزش‌های مشترک؛ و سوم، سازوکار «نهادی» با ایجاد بسترهای رسمی و غیررسمی برای اعتماد متقابل و همکاری داوطلبانه. ارائه تعریف عملیاتی و چارچوب مفهومی «سرمایه اجتماعی دینی» به عنوان بدیلی برای تعاریف کلاسیک پاتنام و کلمن و سنخ‌شناسی کارکردهای اجتماعی نهاد مسجد، وقف، مناسک اجتماعی و مرجعیت دینی، به عنوان «موتورهای نهادی تولید اعتماد و مشارکت» از نوآوری‌های این پژوهش است. در مجموع، کارآمدی حکمرانی اسلامی در حوزه سرمایه اجتماعی، مستلزم احیای کارکردهای حل مسئله‌ای این نهادها در بستر معاصر است. بدین ترتیب، این مطالعه چارچوبی نظری برای سیاست‌گذاری اجتماعی در حکمرانی اسلامی ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی، نهادهای دینی، حکمرانی اسلامی، اعتماد اجتماعی، مشارکت جمعی، وقف.

استناد به این مقاله: یاری، علیرضا؛ وحیدی‌راد، احسان (۱۴۰۵). نقش نهادهای دینی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی. مطالعات حکمرانی اسلامی، ۲(۲)، ص ۲۶۵-۲۹۰. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.74576.1072>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۲/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰

نشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی © ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

مقدمه

در ادبیات علوم سیاسی و اجتماعی، «سرمایه اجتماعی» به‌عنوان مؤلفه‌ای کلیدی در توسعه پایدار و کارآمدی حکمرانی به‌شمار می‌رود و نقشی تعیین‌کننده در تسهیل کنش جمعی و کاهش هزینه‌های اجتماعی دارد. با این حال، جریان غالب این ادبیات با تمرکز بر تجربه‌های جوامع سکولار، تولید سرمایه اجتماعی را عمدتاً متأثر از نهادهای مدنی مستقل از دین می‌داند. در مقابل، الگوی حکمرانی اسلامی نشان می‌دهد که نهادهای دینی مانند مسجد، وقف، مناسک اجتماعی و مرجعیت دینی فراتر از کارکرد عبادی، در تنظیم مناسبات اجتماعی و تولید اعتماد و همبستگی، ظرفیت‌هایی ویژه دارند. خلاصه‌ای پژوهش‌های فعلی، نبود چارچوبی تحلیلی و «سازوکارمند» برای پیوند میان نظریه‌های مدرن سرمایه اجتماعی و کارکردهای تاریخی نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی است. مسئله اصلی پژوهش این است که نهادهای دینی از طریق چه سازوکارهایی بر اعتماد تعمیم‌یافته و مشارکت جمعی اثر می‌گذارند؟ اهمیت این پرسش دوچندان است، نخست در سطح نظری برای توسعه ادبیات بومی در جامعه‌شناسی دین و سیاست، و دوم در سطح کاربردی برای شناسایی ظرفیت‌های خودجوش این نهادها در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و اجتماعی. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی، ضمن بازخوانی منابع تاریخی، در پی تبیین رابطه میان نهادهای دینی و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است. فرض پژوهش این است که نهادهای دینی، در صورت حفظ «هویت مردمی» و «استقلال نسبی از ساختار قدرت» و نیز «پویایی در حل مسائل اجتماعی»، به‌مثابه موتورهای نهادی تولید سرمایه اجتماعی عمل می‌کنند، اما تقلیل نهادهای دینی به ساختارهای صرفاً عبادی یا دیوان‌سالار، این کارکرد را مختل می‌سازد. نوآوری پژوهش، صورت‌بندی مفهوم «سرمایه اجتماعی دینی» در قالب سه سازوکار «شبکه‌ای، اخلاقی و نهادی» است. این چارچوب، برخلاف نگاه‌های تقلیل‌گرایانه، سرمایه اجتماعی دینی را نه صرفاً حاصل دینداری فردی، بلکه پیامد تعامل نظام‌مند ارزش‌های اخلاقی، مناسک جمعی و کارکردهای نهادی دین می‌داند و الگویی برای تحلیل نقش نهادهای دینی در تقویت اعتماد و انسجام اجتماعی در جوامع اسلامی ارائه می‌کند.

۱. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی به بررسی کارکردهای اجتماعی و فرهنگی نهادهای دینی پرداخته‌اند، اما زوایای نگاه آن‌ها عمدتاً بر جنبه‌های خاصی از این تعامل متمرکز بوده است. برای مثال، موسوی مقدم و محمدی (۱۳۹۵، ص ۶۵-۸۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی براساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث»، به تبیین جایگاه مسجد در تقویت هنجارهای مشترک و اعتماد عمومی پرداختند؛ با این حال، رویکرد این مطالعه غالباً معطوف به استخراج نماگرهای متنی از متون

مقدس بوده و سازوکارهای عینی و نهادی این تولید سرمایه در بستر حکمرانی و سازمان اجتماعی شهر کمتر مورد واکاوی قرار گرفته است. همچنین، سمیعی و عموزاده مهدیرچی (۱۳۹۳، ص ۷۳-۱۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی ایران» با بررسی موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت، نقش مسجد را به مثابه بستری برای شکل‌گیری شبکه‌های اعتماد و بسیج مدنی تبیین کردند؛ اما این پژوهش صرفاً بر یک مقطع تاریخی معاصر و نقش مقطعی در تحولات سیاسی تمرکز داشته و از تحلیل کلان، تاریخی و نهادی در الگوی حکمرانی اسلامی فراتر نرفته است. از سوی دیگر، دادگر و نجفی (۱۳۸۵، ص ۱۳-۳۸) نیز با بررسی «سرمایه اجتماعی و بازتولید آن در عصر پیامبر اسلام (ص)»، بر ظرفیت‌های اقتصادی و همبستگی صدر اسلام تأکید دارند، بدون آنکه چارچوبی جامع برای مفهوم‌پردازی نهادی سرمایه اجتماعی ارائه دهند. مرور این مطالعات نشان می‌دهد که پژوهش‌های پیشین عمدتاً با چند خلأ و شکاف اساسی مواجه‌اند: نخست، فقدان تحلیل تاریخی- نهادی پیرامون نقش هم‌افزای نهادهای گوناگون دینی (مسجد، وقف، حوزه‌ها و مناسک) در تولید سرمایه اجتماعی؛ دوم، تمرکز تک‌بعدی بر جنبه‌های صرفاً عبادی، اقتصادی یا انقلابی نهادها و غفلت از تحلیل یکپارچه کارکردهای شبکه‌ای، شناختی، هنجاری و اعتمادساز آن‌ها و سوم، عدم ارائه مدلی مفهومی که بتواند سرمایه اجتماعی برخاسته از نهادهای دینی را در امتداد سامان‌دهی حکمرانی و حل مسائل عمومی بازخوانی کند. پژوهش حاضر تلاش می‌کند با بازخوانی انتقادی و جامع نهادهای دینی به مثابه سازوکارهای تولید سرمایه اجتماعی و تحلیل هم‌زمان ابعاد ساختاری (شبکه‌ها)، رابطه‌ای (اعتماد) و شناختی- اخلاقی (هنجارها)، این شکاف‌های پژوهشی را پوشش داده و چارچوبی نظری و تحلیلی در حوزه حکمرانی اسلامی ارائه نماید.

۲. روش‌شناسی و چارچوب نظری

پژوهش حاضر تحقیقی «توسعه‌ای- تحلیلی» است که داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و اسنادی و با «نمونه‌گیری هدفمند» از متون کلاسیک فقهی، تاریخی و تمدنی مرتبط با نهادهای مسجد و وقف در کنار نظریات جامعه‌شناختی سرمایه اجتماعی گردآوری شده است. تحلیل تاریخی بر سده‌های نخستین تمدن اسلامی (قرون اول تا پنجم هجری) متمرکز بوده، دوره‌ای که نهادهای دینی (مسجد، وقف، مناسک و شبکه عالمان) نقشی بنیادین در تنظیم مناسبات اجتماعی و تولید نظم داشتند. تحلیل داده‌ها بر پایه «سرمایه اجتماعی دینی» استوار است. چارچوب نظری پژوهش نیز بر تلفیق انتقادی نظریه‌های سرمایه اجتماعی و بازخوانی آن‌ها در پرتو تجربه تاریخی نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی استوار می‌باشد. در این چارچوب، نظریه‌های بوردیو، کلمن و پاتنام به صورت مکمل به کار گرفته می‌شوند. بر این مبنا، مفهوم «سرمایه اجتماعی دینی» به عنوان چارچوبی تحلیلی برای تبیین اثرگذاری نهادهای دینی بر اعتماد،

همکاری، مشارکت و انسجام اجتماعی می‌باشد. از دیدگاه بوردیو، سرمایه اجتماعی در شبکه‌های نسبتاً پایدار روابط شکل می‌گیرد و دسترسی به منابع با عضویت و موقعیت افراد در این شبکه‌ها ارتباط دارد (Bourdieu, 1986, pp. 248–249). این دیدگاه برای تحلیل نقش مسجد، حلقه‌های علمی، شبکه عالمان و مناسک جمعی در ایجاد روابط، گردش اطلاعات و بسیج منابع اهمیت دارد. کلمن نیز سرمایه اجتماعی را تسهیل‌کننده کنش جمعی می‌داند و بر تعهدات و انتظارات متقابل، اعتمادپذیری ساختارها، جریان اطلاعات و هنجارهای مؤثر تأکید دارد (Coleman, 1988, pp. S98–S101). این مؤلفه‌ها در نهادهای دینی، از طریق آموزه‌هایی چون امانت‌داری، وفای به عهد، تعاون و مسئولیت‌پذیری، می‌توانند اعتماد و همکاری را تقویت کنند. از نظریه پاتنام نیز تمایز میان سرمایه اجتماعی «پیوندی» و سرمایه اجتماعی «پل‌ساز» اخذ می‌شود. سرمایه پیوندی روابط حمایتی درون‌گروهی را تقویت می‌کند، در حالی که سرمایه پل‌ساز زمینه ارتباط و همکاری میان گروه‌های متفاوت را فراهم می‌آورد (Putnam, 2000, pp. 22–24). نهادهای دینی می‌توانند از طریق مسجد، مناسک و شبکه‌های دینی، هم پیوندهای درونی و هم ارتباطات میان‌گروهی و فرامحلی را تقویت کنند (Portes, 1998, pp. 15–18).

بر این اساس، «سرمایه اجتماعی دینی» به مجموعه‌ای از منابع رابطه‌ای، هنجاری و شناختی اشاره دارد که از تعامل باورهای دینی، اخلاق اجتماعی، مناسک جمعی و نهادهای دینی، مانند مسجد و وقف پدید می‌آید (Nasrollahi & et al., 2016, p. 23). سازوکار شکل‌گیری سرمایه اجتماعی دینی در سه بُعد قابل تبیین است:

الف) سازوکار شبکه‌ای: شکل‌گیری روابط، تعاملات، جریان اطلاعات و همکاری جمعی در بستر مسجد، مناسک و شبکه‌های علمی. مسجد در سده‌های نخستین اسلامی، افزون‌بر فضای عبادی، در مواردی کانون گردمایی، ارتباط اجتماعی و بسیج جمعی بود (Kister, 1980, p. 35)؛ همچنین حج امکان تعامل میان گروه‌ها و مناطق مختلف و ایجاد پیوندهای فرامحلی را فراهم می‌کرد (Low, 2017, p. 60).

ب) سازوکار اخلاقی: تقویت و درونی‌سازی ارزش‌هایی چون تعاون، انفاق، عدالت، امانت‌داری و خیرخواهی که مشارکت داوطلبانه و تعهدات جمعی را افزایش می‌دهند (Hooghe, 2007, p. 15).

ج) سازوکار نهادی: توان نهادهایی مانند وقف در سازمان‌دهی منابع، ارائه خدمات عمومی، حمایت از نیازمندان و ایجاد ترتیبات پایدار برای همکاری و اعتماد نهادی (Daud, 2021, p. 18).

به طور کلی، در این چارچوب، منابع معنایی و اخلاقی دین، هنگامی که در قالب نهادهای دینی و مناسبات جمعی سازمان می‌یابند، می‌توانند اعتماد، همکاری، مشارکت و انسجام اجتماعی را تقویت کنند. بدین ترتیب تحقق و جهت این پیامدها به مقبولیت اجتماعی نهاد دینی، استقلال نسبی آن از ساخت قدرت، توان حل مسئله، پاسخ‌گویی به نیازهای عمومی، شفافیت در اداره منابع و وجود ارتباطات

پل ساز وابسته است.

نمودار ۱- شکل‌گیری سرمایه اجتماعی

۳. مفاهیم

۳-۱. مفهوم و قلمرو حکمرانی اسلامی

«حکمرانی اسلامی» در این پژوهش، یک الگوی تحلیلی - تاریخی برای فهم اداره امور عمومی در جوامع اسلامی است؛ الگویی که در آن ارزش‌ها، قواعد و منابع مشروعیت دینی با نهادهای سیاسی، اجتماعی و مدنی پیوند می‌یابند و هدف اصلی حکمرانی اسلامی هم طبیعتاً هدفی است که آن هدف، هدف همه انبیای الهی بوده است (لک‌زایی و لک‌زایی، ۱۴۰۵، ص ۲۶). از این‌رو، حکمرانی اسلامی صرفاً به دولت یا ساخت قدرت سیاسی محدود نیست، بلکه مجموعه‌ای از نهادها و سازوکارهای رسمی و غیررسمی را شامل می‌شود که در سامان‌دهی امور عمومی، تنظیم روابط اجتماعی، حل مسائل جمعی و تولید نظم اجتماعی نقش دارند. در این چارچوب، مسجد، وقف، مناسک جمعی، شبکه عالمان و نهاد مرجعیت، در کنار ساختارهای رسمی حکومت، به دلیل نقششان در تولید مشروعیت، اعتماد، همکاری و توزیع منابع، بخشی از عرصه حکمرانی محسوب می‌شوند. بر این اساس، حکمرانی اسلامی در این پژوهش نه مترادف با تمدن اسلامی در معنای گسترده آن است، و نه به دولت اسلامی در معنای محدود سیاسی تقلیل می‌یابد و نه به نظام سیاسی معاصر خاصی اشاره دارد. در حالی که داده‌ها و تحلیل اصلی پژوهش بر تجربه تاریخی نهادهای دینی در سده‌های نخستین حکمرانی اسلامی تمرکز دارد.

۳-۲. مفهوم و کارکرد نهادهای دینی

نهاد در معنای جامعه‌شناختی، به الگوهای نسبتاً پایدار کنش اجتماعی اطلاق می‌شود که در طول زمان تثبیت شده و کارکردهای مشخصی را در جامعه برعهده دارند. نهاد دینی، به‌طور خاص، نهادی است که ریشه در باورها، ارزش‌ها و هنجارهای دینی دارد و از طریق سازمان‌ها، نقش‌ها و قواعد مشخص، این ارزش‌ها را در عرصه اجتماعی عینیت می‌بخشد. در حکمرانی اسلامی، نهاد دین صرفاً یک نهاد در کنار سایر نهادها نبوده، بلکه «هسته معنایی» نظم اجتماعی را شکل می‌دهد. به بیان دیگر، بسیاری از نهادهای اجتماعی، اقتصادی و آموزشی در حکمرانی اسلامی، یا مستقیماً دینی بوده‌اند یا مشروعیت و

کارکرد خود را از دین‌آخذ می‌کرده‌اند. این ویژگی، نهادهای دینی را به‌کانون اصلی شکل‌گیری روابط اجتماعی و در نتیجه، تولید سرمایه اجتماعی بدل کرده است.

۳-۳. انواع نهادهای دینی

نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی متنوع و چندلایه‌اند و هر یک به شیوه‌ای خاص در تولید سرمایه اجتماعی نقش دارند. در این پژوهش، این نهادها براساس نوع سرمایه اجتماعی تولیدشده طبقه‌بندی و تحلیل می‌شوند.

الف) مسجد (نهاد تولید اعتماد و شبکه‌های اجتماعی): مسجد فراتر از مکانی عبادی، «نهاد مرکزی جامعه محلی» بوده و محل تجمع روزانه و هفتگی، تبادل اطلاعات، حل و فصل اختلافات، آموزش دینی و تصمیم‌گیری‌های اجتماعی به‌شمار می‌رفته است. این حضور مستمر و داوطلبانه به شکل‌گیری اعتماد میان فردی و تقویت شبکه‌های اجتماعی پایدار می‌انجامد، که از مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است (تاجیک، ۱۳۹۸). مسجد درواقع «نهاد تولیدکننده سرمایه اجتماعی پیوندی و پل‌ساز به‌طور همزمان» است؛ زیرا از یک‌سو همبستگی درون‌محله‌ای و درون‌گروهی را تقویت می‌کند و از سوی دیگر، از طریق نماز جمعه، مناسک مشترک و پیوند با سایر مساجد، شبکه‌های فرامحلی و فرامنطقه‌ای می‌سازد.

ب) وقف (نهادی سازوکار برای عدالت و اعتماد اجتماعی): وقف یکی از خلاقانه‌ترین نهادهای دینی - اجتماعی است که در توزیع منابع، حمایت اجتماعی و کاهش نابرابری نقش مهمی دارد. موقوفات با تأمین مالی مدارس، بیمارستان‌ها، مساجد و خدمات عمومی، نوعی امنیت اجتماعی و اعتماد نهادی پدید می‌آورند؛ زیرا مشاهده کارکرد پایدار وقف، اعتماد مردم به نهادهای اجتماعی را تقویت و زمینه مشارکت داوطلبانه و کنش جمعی را فراهم می‌کند (حسینی، ۱۴۰۰). بنابراین، وقف نه تنها نهادی خیریه، بلکه یکی از پیشرفته‌ترین اشکال نهادی سرمایه اجتماعی ساختاریافته در حکمرانی اسلامی است که اعتماد، هنجارهای اخلاقی و شبکه‌های اجتماعی را همزمان و پایدار تولید می‌کند.

ج) مرجعیت (نهادی برای تولید سرمایه اجتماعی شناختی): حوزه‌های علمیه و نهاد مرجعیت دینی، نقشی اساسی در تولید و بازتولید هنجارها، ارزش‌ها و معناهاى مشترک داشته‌اند. این نهادها از طریق آموزش، فتوا، قضاوت و هدایت دینی، چارچوب‌های مشترک فهم و عمل اجتماعی را تثبیت می‌کردند؛ کارکردی که می‌توان آن را ذیل مفهوم «سرمایه اجتماعی شناختی» تحلیل کرد: مجموعه باورها و ارزش‌های مشترکی که کنش هماهنگ اجتماعی را ممکن می‌سازد (Ghoshal & Nahapiet, 1998, pp. 243-245). بدین ترتیب، سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی صرفاً بر شبکه‌ها و اعتماد استوار نیست، بلکه به‌شدت به سرمایه شناختی تولیدشده توسط نهادهای دینی وابسته است؛ وجهی که در بیشتر نظریه‌های رایج سرمایه اجتماعی مغفول مانده است.

د) مناسک و شعائر دینی (نهادی برای بازتولید سرمایه اجتماعی فراملی): مناسک جمعی نظیر حج، نماز جمعه، ماه رمضان و آیین‌های عزاداری، نقشی مهم در ایجاد احساس تعلق جمعی و هویت مشترک داشته‌اند. این مناسک مرزهای قومی، زبانی و جغرافیایی را درنوردیده و نوعی سرمایه اجتماعی فراملی در سطح امت اسلامی پدید آورده‌اند.

۳-۴. مفهوم سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه اجتماعی نخستین بار به صورت منسجم در ادبیات جامعه‌شناسی معاصر و در پی تلاش برای تبیین نقش روابط اجتماعی در کنش‌های فردی و جمعی مطرح شد. صورت‌بندی نظری مفهوم سرمایه اجتماعی عمدتاً به آثار اندیشمندانی چون کلمن، بوردیو و پاتنام بازمی‌گردد. سرمایه اجتماعی در ساده‌ترین تعریف، به منابعی اشاره دارد که در بستر روابط اجتماعی و از طریق تعاملات پایدار میان افراد و گروه‌ها تولید می‌شود و امکان کنش هماهنگ و دستیابی به اهداف مشترک را فراهم می‌سازد (Coleman, 1988). جیمز کلمن سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از عناصر موجود در ساختار روابط اجتماعی می‌داند که کنش‌های معین افراد را تسهیل می‌کند. از نظر او، سرمایه اجتماعی نه در افراد، بلکه در روابط میان آن‌ها نهفته است و کارکرد اصلی آن، کاهش هزینه‌های کنش جمعی و افزایش امکان همکاری است (Coleman, 1990). در این چارچوب، اعتماد متقابل، تعهدات اجتماعی و هنجارهای الزام‌آور از مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی به‌شمار می‌روند. در مقابل، پیر بوردیو سرمایه اجتماعی را به‌عنوان یکی از اشکال سرمایه در کنار سرمایه اقتصادی و فرهنگی تعریف می‌کند و آن را حاصل عضویت فرد در شبکه‌ای پایدار از روابط نهادمند می‌داند. از نگاه بوردیو، سرمایه اجتماعی همواره با قدرت و نابرابری اجتماعی پیوند دارد و دسترسی نابرابر گروه‌ها به شبکه‌های اجتماعی می‌تواند به بازتولید نابرابری‌های اجتماعی منجر شود (Bourdieu, 1986, pp. 249-250). این نگاه انتقادی، توجه پژوهشگران را به جنبه‌های ساختاری و نهادی سرمایه اجتماعی معطوف ساخته است. رابرت پاتنام، که از شناخته‌شده‌ترین نظریه‌پردازان این حوزه است، سرمایه اجتماعی را شامل «ویژگی‌های سازمان اجتماعی نظیر شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد می‌داند که همکاری و هماهنگی را برای منافع متقابل تسهیل می‌کنند» (Putnam, 1993, p. 45). پاتنام با تمایز میان سرمایه اجتماعی پیونددهنده^۱ و پل‌ساز^۲ نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی می‌تواند هم در تقویت همبستگی درون‌گروهی و هم در گسترش ارتباط میان گروه‌های مختلف اجتماعی نقش ایفا کند. این تمایز، به‌ویژه در تحلیل جوامع دینی، اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا نهادهای دینی اغلب هم‌زمان هر دو نوع سرمایه اجتماعی را تولید می‌کنند. برآیند این دیدگاه‌ها نشان

1. Bonding

2. Bridging

می‌دهد که سرمایه اجتماعی مفهومی چندبعدی است که دست‌کم سه مؤلفه اساسی را دربرمی‌گیرد: اعتماد اجتماعی (میان‌فردی و نهادی)، هنجارها و ارزش‌های مشترک که کنش‌ها را هدایت می‌کنند، و شبکه‌های اجتماعی که بستر تعامل و همکاری را فراهم می‌سازند، این مؤلفه‌ها در تعامل با یکدیگر، ظرفیت کنش جمعی را در یک جامعه افزایش می‌دهند و به انسجام و پایداری اجتماعی کمک می‌کنند.

۳-۵. سرمایه اجتماعی از منظر اندیشه اسلامی

اصطلاح «سرمایه اجتماعی» در متون اسلامی به‌کار نرفته است، اما محتوای این مفهوم به‌صورت گسترده در قرآن، سنت نبوی و آثار اندیشمندان مسلمان حضور دارد. اسلام از بدو شکل‌گیری، دینی اجتماعی بوده و بر سامان‌دهی روابط انسانی در قالب «امت» تأکید ویژه‌ای داشته است. مفهوم امت در قرآن کریم ناظر به نوعی همبستگی اجتماعی مبتنی بر ایمان، مسئولیت مشترک و پیوندهای اخلاقی است که شباهت‌های مفهومی قابل‌توجهی با سرمایه اجتماعی دارد. آیات متعددی نیز بر ضرورت اعتماد، تعاون و همبستگی اجتماعی تأکید می‌کنند؛ از جمله آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» که بر پیوند برادری میان مؤمنان دلالت دارد (حجرات، ۱۰) و آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» که تعاون اجتماعی را اصل دینی می‌شمرد (مائده، ۲). این آموزه‌ها به‌روشنی بر شکل‌گیری شبکه‌های اعتماد و همکاری در جامعه اسلامی دلالت دارند. در سنت اسلامی، سرمایه اجتماعی بر بستری از آموزه‌های دینی، اخلاقی و سیاسی استوار است که از دیرباز در اندیشه اسلامی حضور داشته است. در این چارچوب، روابط انسانی امری صرفاً ابزاری نیست، بلکه بخشی از مسئولیت دینی و مدنی انسان تلقی می‌شود. از همین‌رو، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، مشارکت جمعی و اهتمام به امور جامعه در سنت نبوی از لوازم ایمان دانسته شده است؛ چنان‌که پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (کلینی، ۱۴۲۸ق، ص ۱۰۲). این روایت، بی‌تفاوتی نسبت به سرنوشت جمعی را ناسازگار با هویت ایمانی می‌داند و مشارکت در امور عمومی را به‌مثابه مؤلفه‌ای دینی و اجتماعی تثبیت می‌کند. همچنین حدیث مشهور «کشتی»، مسئولیت‌پذیری جمعی را به‌روشنی تبیین می‌کند: «مَثَلُ الْقَائِمِ عَلَى حُدُودِ اللَّهِ وَالْوَاقِعِ فِيهَا كَمَثَلِ قَوْمٍ اسْتَهَمُوا عَلَى سَفِينَةٍ ... فَإِنْ تَرَكُوهُمْ وَمَا أَرَادُوا هَلَكُوا جَمِيعًا، وَإِنْ أَخَذُوا عَلَى أَيْدِيهِمْ نَجَوْا وَنَجَوْا جَمِيعًا» (بخاری، ۱۴۲۲ق، ح ۲۴۹۳؛ ترمذی، ۱۹۹۸م، ح ۲۱۷۳). براساس این روایت، سلامت جامعه امری فردی و منزوی نیست، بلکه به نظارت متقابل، حساسیت اجتماعی و اقدام جمعی وابسته است. در همین راستا، امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «اللَّهُ فِي الْإِثْمِ وَالْإِتْلَافِ وَتَرْكِ التَّقَرُّقِ» (نهج البلاغه، نامه ۴۷)؛ توصیه‌ای که نشان می‌دهد حفظ نظم، ائتلاف و انسجام جمعی از الزامات حکمرانی مطلوب در اندیشه اسلامی است.

از منظر تحلیلی، آنچه در متون اسلامی تحت عناوینی چون تعاون، نصیحت، اخوت،

مسئولیت‌پذیری، امر به معروف و نهی از منکر و اهتمام به امور مؤمنان مطرح شده، با مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی در نظریه‌های معاصر هم‌پوشانی قابل توجهی دارد. در نظریه پاتنام، سرمایه اجتماعی بر اعتماد، هنجارهای متقابل و شبکه‌های مشارکت مدنی استوار است و هرچه تعاملات داوطلبانه و اعتماد عمومی بیشتر باشد، کارآمدی جمعی و کیفیت حکمرانی افزایش می‌یابد؛ از این منظر، آموزه‌های اسلامی زمینه‌ای دینی برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی نوع پاتنامی فراهم می‌آورد. در نظریه کلمن نیز سرمایه اجتماعی ظرفیتی رابطه‌ای در دل ساختارهای اجتماعی است که با ایجاد تعهدات متقابل، انتظارات قابل اعتماد و کانال‌های ارتباطی، کنش جمعی را تسهیل می‌کند؛ این تلقی با منطق اسلامی مسئولیت متقابل مؤمنان هم‌راستا است؛ زیرا در هر دو رویکرد، روابط اجتماعی نه تنها پیوندی عاطفی، بلکه کارکردی نهادی برای تسهیل همکاری و حل مسائل عمومی دارند. از سوی دیگر، بورديو سرمایه اجتماعی را حاصل عضویت در شبکه‌های پایدار و انباشت منابع بالفعل و بالقوه‌ای می‌داند که از این شبکه‌ها به دست می‌آید؛ بر این اساس، نهادهای دینی را می‌توان از مهم‌ترین بسترهای تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی در جوامع اسلامی دانست؛ زیرا با ایجاد شبکه‌های اعتماد، تقویت هنجارهای مشترک، سامان‌دهی ارتباطات جمعی و بسیج منابع معنوی و اخلاقی، امکان انباشت سرمایه اجتماعی را فراهم می‌سازند. اندیشمندان مسلمان نیز به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم به این مفاهیم پرداخته‌اند. فارابی در نظریه «مدینه فاضله» بر همکاری و مشارکت افراد برای دستیابی به سعادت تأکید می‌کند و جامعه را همچون پیکری واحد می‌بیند که اجزای آن در تعامل با یکدیگر معنا می‌یابند (فارابی، ۱۳۶۶، ص ۹۱-۹۴). ابن‌خلدون نیز در نظریه «عصبیت» به نقش پیوندهای اجتماعی، همبستگی گروهی و اعتماد متقابل در شکل‌گیری و تداوم دولت‌ها و تمدن‌ها اشاره می‌کند؛ مفهومی که از منظر تحلیلی قرابت زیادی با سرمایه اجتماعی دارد (ابن‌خلدون، ۱۳۸۴، ص ۱۴۳-۱۴۶). بر این اساس، سرمایه اجتماعی در اندیشه اسلامی مفهومی ریشه‌دار و مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی است که در آن روابط اجتماعی صرفاً ابزار دستیابی به منافع فردی نیست، بلکه بخشی از سلوک دینی و اخلاقی انسان محسوب می‌شود.

۳-۶. مواجهه انتقادی با نظریه‌های مدرن سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه اجتماعی در ادبیات علوم اجتماعی نوعاً براساس آرای جامعه‌شناسانی چون پی‌یر بورديو، جیمز کلمن و رابرت پاتنام تعریف شده و به دلیل سکولار بودن این تعاریف، با چالش‌های مفهومی در تحلیل جوامع اسلامی مواجه هستند.

الف) نقد عقلانیت ابزاری در نظریه کلمن: جیمز کلمن با نگاهی کارکردگرایانه و مبتنی بر نظریه «انتخاب عقلانی»، سرمایه اجتماعی را ابزاری برای تسهیل کنش‌های فردی و جمعی جهت رسیدن به اهداف می‌داند (Coleman, 1988, p. 98). در این دیدگاه، «اعتماد» و «هنجارها» تا جایی ارزش دارند که

منافع کنشگران را تأمین کنند (کلمن، ۱۳۹۰، ص ۴۶۳). در نقد این رویکرد، می‌توان گفت که در حکمرانی اسلامی، نهادهای دینی (همچون وقف) سرمایه اجتماعی را بر پایه «عقلانیت ارزشی-الهی» بازتولید می‌کنند. در اینجا کنشگر بر پایه پاداش‌های اخروی و هنجارهای تکلیفی دست به همکاری می‌زند که این امر پایداری شبکه‌های اعتماد را در شرایطی که منافع مادی در خطر است، تضمین می‌کند (نراقی، ۱۳۸۹، ص ۸۵).

ب) نقد انحصار طبقاتی در نظریه بوردیو: پی‌یر بوردیو سرمایه اجتماعی را انباشتی از منابع بالفعل یا بالقوه می‌داند که ابزاری در دست طبقات مسلط برای بازتولید قدرت و نابرابری است (Bourdieu, 1986, p 248). در حالی که، نهادهای دینی در الگوی اسلامی ماهیتی «عدالت‌محور» دارند، و ساختار نهادهایی مانند «مسجد» و «زکات» در حکمرانی اسلامی، سرمایه اجتماعی را از انحصار یک طبقه خارج کرده و به عاملی برای همبستگی میان طبقاتی و ادغام اجتماعی گروه‌های فرودست تبدیل می‌کند (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۷۲).

ج) نقد تقلیل‌گرایی نهادی در نظریه پاتنام: رابرت پاتنام بر نقش انجمن‌های داوطلبانه افقی در تولید «اعتماد تعمیم‌یافته» تأکید دارد و نقش دین را در تولید سرمایه اجتماعی مدرن، حاشیه‌ای قلمداد می‌کند (Putnam, 2000, p. 67). در تمدن اسلامی، نهادهای دینی صرفاً پیوندهای درون‌گروهی ایجاد نمی‌کنند، بلکه از طریق مناسک فرامحلی و آموزه «اخوت ایمانی»، سرمایه اجتماعی «پل‌ساز» را در سطح امت ایجاد کرده و بستری برای ارتباط عمودی میان مردم و حاکمیت فراهم می‌سازند (ایمان، ۱۳۸۸، ص ۱۱۲).

۴. سازوکارهای نقش‌آفرینی نهادهای دینی در ایجاد سرمایه اجتماعی

درک نقش نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی، مستلزم عبور از نگاه توصیفی و حرکت به‌سوی تحلیل سازوکارهای اجتماعی تولید، انباشت و بازتولید سرمایه اجتماعی است. در چارچوب نظری پژوهش، این فرایند بر سه سازوکار اصلی استوار است: سازوکار شبکه‌ای، سازوکار اخلاقی و سازوکار نهادی. این سه سازوکار در عرصه عمل، در چهار نمود اصلی اعتمادسازی اجتماعی، شبکه‌سازی و ایجاد پیوندهای اجتماعی، هنجارسازی و انتقال ارزش‌های مشترک، و تقویت مشارکت و کنش جمعی ظاهر می‌شوند. بر این اساس، هر یک از محورهای زیر را می‌توان تجلّی یک یا چند سازوکار از سازوکارهای سه‌گانه دانست.

۴-۱. اعتمادسازی اجتماعی

اعتماد اجتماعی، یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است و بدون آن، شبکه‌ها و هنجارها کارکرد مؤثر خود را از دست می‌دهند. در حکمرانی اسلامی، نهادهای دینی نقشی محوری در تولید و تثبیت اعتماد، هم در سطح میان‌فردی و هم در سطح نهادی ایفا می‌کردند. اعتماد میان‌فردی از طریق

تعاملات مستمر دینی (مانند حضور روزانه در مسجد، مشارکت در مناسک جمعی و ارتباط با عالمان دینی) تقویت می‌شد. این تعاملات تکرارشونده، پیش‌بینی‌پذیری رفتار دیگران و کاهش عدم قطعیت اجتماعی را به همراه دارد؛ امری که کلمن آن را شرط اساسی کنش جمعی می‌داند (Coleman, 1990, pp. 300-302). در سطح نهادی، نهادهای دینی با برخورداری از مشروعیت اخلاقی و معنوی، به‌عنوان «نهادهای مورد اعتماد عمومی» شناخته می‌شدند. قاضی شرع، امام جماعت، یا متولی وقف، نه صرفاً به‌دلیل جایگاه رسمی، بلکه بواسطه انتساب به نظام ارزشی دین، مورد اعتماد جامعه بودند. این اعتماد نهادی، هزینه‌های نظارت و کنترل اجتماعی را کاهش داده و امکان همکاری گسترده‌تر را فراهم می‌ساخت (Fukuyama, 1995, pp. 26-28). در اینجا ما تمایز میان «اعتماد قدسی» و «اعتماد اجتماعی» هستیم که نشان دهنده پیوند ارگانیک میان آن دو در حکمرانی اسلامی است. اعتماد به خداوند و باور به نظارت الهی، به‌صورت غیرمستقیم به اعتماد میان انسان‌ها تسری می‌یابد و نوعی خودکنترلی اخلاقی را در روابط اجتماعی ایجاد می‌کند، سازوکاری که در نظریه‌های سکولار سرمایه اجتماعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۴-۲. شبکه‌سازی اجتماعی

شبکه‌های اجتماعی، بستر اصلی گردش اطلاعات، حمایت متقابل و کنش هماهنگ هستند. نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی، شبکه‌هایی چندلایه و درهم‌تنیده ایجاد می‌کردند که از سطح محله و شهر فراتر رفته و تا سطح امت اسلامی گسترش می‌یافت. مسجد، به‌عنوان هسته مرکزی محله، شبکه‌ای از روابط چهره‌به‌چهره را سامان می‌داد، درحالی‌که نهادهایی مانند حج، شبکه‌های فرامحلی و فراملی را تشکیل می‌دادند. این شبکه‌ها، ساختاری ترکیبی از پیوندهای افقی (میان افراد هم‌سطح) و عمودی (میان مردم و عالمان دینی) داشتند. چنین ساختاری، امکان انتقال سریع هنجارها، بسیج اجتماعی و حل بحران‌ها را فراهم می‌سازد. پاتنام، سرمایه اجتماعی پل‌ساز را عاملی برای گسترش افق‌های اجتماعی می‌داند (Putnam, 2000, pp. 66-79)؛ اما نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی، نوعی «سرمایه اجتماعی شبکه‌ای چندسطحی» تولید می‌کنند که هم پیونددهنده و هم پل‌ساز است. به‌عنوان مثال، شبکه عالمان دینی که از طریق نظام اجازه روایت، مکاتبات علمی و سفرهای آموزشی را شکل می‌دهند، نه تنها دانش دینی را منتقل می‌کنند، بلکه شبکه‌ای از اعتماد و هویت مشترک میان مناطق مختلف جهان اسلام پدید می‌آورند. این شبکه‌ها، نقش مهمی در یکپارچگی فرهنگی و اجتماعی در حکمرانی اسلامی ایفا می‌کنند (Hodgson, 1974, Vol. 1, pp. 87-92).

۴-۳. هنجارسازی و انتقال ارزش‌های مشترک (سرمایه اجتماعی شناختی)

یکی از وجوه مغفول در مطالعات سرمایه اجتماعی، نقش «معنا» و «تفسیر مشترک از جهان اجتماعی»

است. نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی، از طریق آموزش، خطابه، فتوا و روایت، چارچوب‌های مشترک فهم و عمل اجتماعی را تولید می‌کنند. این چارچوب‌ها، که بر ارزش‌هایی چون عدالت، امانت‌داری، تعاون و مسئولیت اجتماعی استوار می‌باشند، نوعی سرمایه اجتماعی شناختی را شکل می‌دهند (Nahapiet & Ghoshal, 1998, pp. 251-252). سرمایه اجتماعی شناختی، امکان پیش‌بینی رفتار دیگران را افزایش می‌دهد و هماهنگی اجتماعی را بدون نیاز به اجبار بیرونی ممکن می‌سازد. در حکمرانی اسلامی، اشتراک در جهان‌بینی دینی و اخلاقی، سبب می‌شود که افراد حتی در نبود نظارت رسمی، به هنجارهای اجتماعی پایبند باشند. به این معنا که پایداری سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی، بیش از آنکه مبتنی بر ساختارهای سخت نهادی باشد، بر درونی‌سازی هنجارهای دینی استوار می‌باشد. آثار اندیشمندانی چون غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی نشان می‌دهد که اخلاق اجتماعی، جزء لاینفک اندیشه اسلامی بوده و تربیت اخلاقی فرد، مقدمه اصلاح جامعه تلقی می‌شده است (غزالی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۸۵-۱۸۸؛ طوسی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۸-۲۵۱). این پیوند میان اخلاق فردی و نظم اجتماعی، یکی از ویژگی‌های متمایز سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی است.

۴-۴. تقویت مشارکت اجتماعی و کنش جمعی

نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی، بسترهای متعددی برای مشارکت اجتماعی فراهم می‌کنند. مشارکت در نماز جماعت، اداره موقوفات، فعالیت‌های خیریه، جهاد دفاعی و امر به معروف و نهی از منکر، نمونه‌هایی از کنش‌های جمعی سازمان‌یافته می‌باشند که از دل نهادهای دینی برمی‌خاستند. این مشارکت‌ها، حس تعلق اجتماعی و مسئولیت جمعی را تقویت می‌کردند و به انباشت سرمایه اجتماعی منجر می‌شدند. در نظریه‌های معاصر، مشارکت مدنی یکی از شاخص‌های اصلی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود (Putnam, 1993, pp. 167-170)، در حالی که مشارکت اجتماعی در حکمرانی اسلامی، صرفاً مبتنی بر منافع متقابل یا قرارداد اجتماعی نبوده، بلکه ریشه در تکلیف دینی و تعهد اخلاقی داشته است. این امر، پایداری و عمق بیشتری به سرمایه اجتماعی می‌بخشید و آن را در برابر بحران‌ها مقاوم‌تر می‌ساخت. در مجموع، تحلیل سازوکارهای نقش‌آفرینی نهادهای دینی نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی، پدیده‌ای تصادفی یا صرفاً فرهنگی نبوده، بلکه حاصل عملکرد هماهنگ و شبکه‌ای نهادهای دینی در سطوح مختلف اجتماعی می‌باشد.

۵. کارکردهای تاریخی نهادهای دینی در حکمرانی اسلامی

برای فهم عمیق نقش نهادهای دینی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی، باید نقش‌آفرینی آنها را در بستر عینی و تاریخی حکمرانی اسلامی مورد بررسی قرار داد. در ادامه به چگونگی تولید اعتماد، شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای مشترک در نهادهای دینی و تأثیر آنها بر انسجام اجتماعی در حکمرانی اسلامی

پرداخته می‌شود.

۵-۱. مسجد و سازمان اجتماعی شهر اسلامی

معمولاً شهرها در جوامع اسلامی، حول نهاد مسجد شکل می‌گرفتند. مسجد جامع، نه تنها مرکز عبادی، بلکه کانون تصمیم‌گیری اجتماعی، آموزشی و حتی سیاسی بود. در بسیاری از شهرهای اسلامی، بازار، مدرسه، دارالقضا و مراکز خدمات عمومی پیرامون مسجد جامع شکل می‌گرفتند؛ امری که نشان‌دهنده نقش محوری مسجد در سازمان فضایی و اجتماعی شهر است (Lapidus, 1967, pp. 28-31). این تمرکز نهادی، پیامدهای مهمی برای سرمایه اجتماعی داشت. نخست آنکه حضور مستمر و منظم افراد در مسجد، تعاملات چهره‌به‌چهره را افزایش می‌داد و زمینه اعتماد میان‌فردی را تقویت می‌کرد. دوم، مسجد به عنوان محل حل و فصل اختلافات و داوری اخلاقی، از گسترش تعارضات اجتماعی جلوگیری می‌نمود و نوعی اعتماد نهادی را شکل می‌داد. سوم، شبکه‌های اجتماعی شکل گرفته در مسجد، به سرعت در مواقع بحران (مانند قحطی، حملات خارجی یا ناآرامی‌های اجتماعی) قابل بسیج بودند. در واقع مسجد به عنوان «نهاد تنظیم‌کننده سرمایه اجتماعی شهری» تلقی می‌شد؛ نهادی که بدون ابزارهای بوروکراتیک مدرن، توانسته است انسجام اجتماعی شهر اسلامی را در طول قرون متمادی حفظ کند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که مسجد نبوی در مدینه، به عنوان کانون مرکزی، محل پذیرش هیئت‌های سیاسی، قضاوت، و برنامه‌ریزی‌های نظامی بود (Kister, 1980, p. 35). این کارکرد چندگانه باعث می‌شد که مسجد در شهرهای نخستین اسلامی (مانند کوفه و بصره)، هسته مرکزی سکونت‌گاه‌های شهری باشد که بازار، مدرسه و دارالقضا در پیرامون آن شکل می‌گرفتند و پیوندهای همسایگی را سازماندهی می‌کردند (همان، ص ۴۲).

۵-۲. نهاد وقف و باز توزیع سرمایه اجتماعی

وقف یکی از مهم‌ترین ابزارهای نهادی حکمرانی اسلامی برای پاسخ به نیازهای اجتماعی بوده است. موقوفات، طیف گسترده‌ای از خدمات عمومی (از آموزش و بهداشت گرفته تا آبرسانی و حمایت از فقرا) را پوشش می‌دادند. این خدمات، مستقل از قدرت سیاسی و مبتنی بر نیت خیرخواهانه واقفان اداره می‌شدند؛ ویژگی‌ای که به افزایش اعتماد عمومی و کاهش وابستگی جامعه به دولت منجر می‌شد (Kuran, 2001, pp. 97-104). از منظر سرمایه اجتماعی، وقف چند کارکرد اساسی داشت: نخست، با کاهش نابرابری‌های شدید اجتماعی، از فرسایش اعتماد اجتماعی جلوگیری می‌کرد. دوم، مشارکت داوطلبانه افراد در تأسیس و اداره موقوفات، شبکه‌های همکاری پایدار ایجاد می‌نمود. سوم، استمرار خدمات وقف در طول زمان، نوعی اعتماد نهادی بین‌نسلی را شکل می‌داد؛ به گونه‌ای که افراد اطمینان داشتند منابع اجتماعی به صورت پایدار در خدمت خیر عمومی باقی خواهند ماند. به این معنا که وقف

به‌عنوان «نهاد انباشت بین‌نسلی سرمایه اجتماعی» نه تنها منابع مادی، بلکه اعتماد، هنجارهای تعاون و مشارکت اجتماعی را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کرده است. نهاد وقف، به‌عنوان یک پاسخ نهادی «غیردولتی» به نیازهای عمومی، نقشی تعیین‌کننده در تاب‌آوری اجتماعی تمدن اسلامی ایفا می‌کرد. برخلاف نهادهای بوروکراتیک مدرن، وقف بر پایه اعتماد متقابل و نیت خیرخواهانه استوار بود (Daud, 2021, p. 15). در دوره سلجوقیان و ایوبیان، موقوفات نه تنها زیرساخت‌های آموزشی و درمانی را تأمین می‌کردند، بلکه «اعتماد نهادی» را میان حاکمیت و توده مردم مستحکم می‌ساختند (همان، ص ۱۸).

۵-۳. حوزه‌های علمیه و یکپارچگی فرهنگی - اجتماعی

حوزه‌های علمیه در حکمرانی اسلامی، نقشی فراتر از آموزش علوم دینی ایفا می‌کردند. این نهادها، با تربیت عالمان، قضات، خطیبان و معلمان، شبکه‌ای گسترده از کنشگران اجتماعی ایجاد می‌نمودند که در مناطق مختلف جهان اسلام حضور داشتند. این شبکه انسانی، به انتقال هنجارها، ارزش‌ها و شیوه‌های مشترک زیست اجتماعی کمک می‌کرد و نوعی همگنی فرهنگی - اجتماعی را در گستره حکمرانی اسلامی پدید می‌آورد (Makdisi, 1981, pp. 147-152). از منظر سرمایه اجتماعی، حوزه‌های علمیه تولیدکننده نوعی «سرمایه اجتماعی مرجعیت‌محور» بودند؛ یعنی سرمایه‌ای که بر پایه اعتماد عمومی به دانش و تقوای عالمان دینی شکل می‌گرفت. این اعتماد، امکان دآوری، میانجی‌گری اجتماعی و هدایت اخلاقی جامعه را فراهم می‌ساخت و از گسست‌های اجتماعی جلوگیری می‌کرد؛ زیرا عالمان دینی، هم در سطح محلی مورد اعتماد بودند و هم بخشی از یک شبکه فرامحلی و فراملی به‌شمار می‌رفتند.

۵-۴. مناسک دینی و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی فراملی

حج، به‌عنوان یک فریضه دینی، میلیون‌ها مسلمان از اقوام، زبان‌ها و سرزمین‌های مختلف را در یک زمان و مکان گرد هم می‌آورد. این تجربه مشترک، نوعی احساس تعلق به «امت اسلامی» ایجاد می‌کند که فراتر از هویت‌های محلی و قومی است (Turner, 1973, pp. 196-201). این مناسک، با ایجاد تعاملات مستقیم، تبادل تجربیات و شکل‌گیری شبکه‌های ارتباطی، نوعی سرمایه اجتماعی فراملی تولید می‌کنند. چنین سرمایه‌ای، نقش مهمی در انتقال ایده‌ها، کالاها و حتی نهادها در سراسر جهان اسلام دارد و این به معنای وجود نوعی سرمایه اجتماعی فراملی پیشامدرن در حکمرانی اسلامی است؛ پدیده‌ای که معمولاً به عصر جهانی‌شدن نسبت داده می‌شود، اما ریشه‌های آن را می‌توان در نهادها و مناسک دینی اسلامی یافت. مناسک دینی، به‌ویژه حج، در تمدن اسلامی به‌عنوان یک «شبکه فراملی» عمل می‌کرد که فراتر از کارکرد عبادی، مجرای انتقال دانش، حقوق و تجارت بود (Low, 2017, p. 58). این مناسک، مرزهای جغرافیایی و قومی را با ایجاد یک «هویت امت‌محور» درمی‌نوردید. شواهد تاریخی مربوط به شبکه‌های علمی در قرون میانی نشان می‌دهد که حج، بستری برای ملاقات علما از مناطق مختلف (مانند هند،

اندلس و خراسان) بود که به تبادل آراء فقهی و شکل‌گیری «شبکه‌های حقوقی فرمانطقه‌ای» منجر می‌شد (همان، ص ۷۲). این شبکه، نه تنها یک سرمایه اجتماعی «پل‌ساز»^۱ ایجاد می‌کرد، بلکه در شرایط بحران‌های سیاسی، مانند تهاجم‌های خارجی، بستری برای همبستگی فراملی و بسیج منابع میان جوامع مختلف اسلامی فراهم می‌آورد (همان، ص ۸۵). در مجموع، بررسی کارکردهای تاریخی نهادهای دینی نشان می‌دهد که این نهادها، به‌صورت فعال و هدفمند در تولید سرمایه اجتماعی نقش داشته‌اند و این سرمایه، یکی از عوامل کلیدی پایداری حکمرانی اسلامی است.

۶. دلالت‌های نظری و کاربردی برای جوامع اسلامی معاصر

تحلیل نقش نهادهای دینی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی، صرفاً یک بازخوانی تاریخی نیست، بلکه واجد دلالت‌های نظری و کاربردی مهمی برای جوامع اسلامی معاصر است که در ادامه بررسی می‌شوند.

۶-۱. بازاندیشی نظری در مفهوم سرمایه اجتماعی

نظریه‌های کلاسیک سرمایه اجتماعی، به‌ویژه در سنت غربی، عموماً بر نهادهای مدنی سکولار، انجمن‌های داوطلبانه و روابط افقی میان افراد هم‌سطح تأکید دارند (Putnam, 2000, pp. 18–19). با این حال، تحلیل انجام‌شده در این پژوهش نشان می‌دهد که در بستر حکمرانی اسلامی، نهادهای دینی نیز می‌توانند به‌عنوان کانون‌های تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی عمل کنند. از این منظر، اهمیت مفهوم «سرمایه اجتماعی دینی» نه در صرف افزودن یک وصف دینی به مفهوم سرمایه اجتماعی، بلکه در گشودن افقی نظری برای فهم نسبت میان دین، نهاد و نظم اجتماعی است. بر پایه چارچوب مفهومی پیشنهادی در این پژوهش، سرمایه اجتماعی دینی این امکان را فراهم می‌کند که رابطه میان منابع معنایی دین، ساختارهای نهادی و پیامدهای اجتماعی آن‌ها در قالبی تحلیلی بازخوانی شود. دلالت نظری این چارچوب آن است که سرمایه اجتماعی، برخلاف برخی صورت‌بندی‌های رایج، لزوماً برآمده از حوزه‌ای سکولار و مستقل از دین نیست، بلکه می‌تواند در بستر نهادهای دینی و از طریق سازوکارهای شبکه‌ای، اخلاقی و نهادی نیز شکل گیرد و تداوم یابد. این بازاندیشی نظری، به‌ویژه برای تحلیل جوامع اسلامی معاصر اهمیت دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که دین را نباید فقط به‌مثابه منبع هویت یا مشروعیت سیاسی نگریست، بلکه باید آن را به‌عنوان منبعی برای تولید اعتماد، تقویت هنجارهای همکاری و سازمان‌دهی پیوندهای اجتماعی نیز فهم کرد. بر این اساس، مفهوم سرمایه اجتماعی دینی می‌تواند به‌توسعه چارچوب‌های بومی‌تر در جامعه‌شناسی دین و سیاست‌یاری رساند و محدودیت‌های برخی الگوهای

وارداتی تبیین سرمایه اجتماعی را آشکار سازد. در نتیجه، کارکرد اصلی این مفهوم در سطح نظری آن است که امکان تحلیل سازوکارمند پیوند میان نهادهای دینی و انسجام اجتماعی را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که ارزیابی نقش دین در حیات اجتماعی، تنها با تمرکز بر باورهای فردی کافی نیست، بلکه باید ظرفیت‌های نهادی و کارکردهای جمعی آن نیز در کانون تحلیل قرار گیرد. با این حال، دلالت نظری این چارچوب نباید به تأکید یک‌سویه بر کارکردهای مثبت پیوندهای دینی بینجامد. هرگاه شبکه‌های دینی عمدتاً در سطح روابط درون‌گروهی باقی بمانند و امکان ارتباط پل‌ساز با گروه‌های اجتماعی دیگر را فراهم نکنند، ممکن است به طرد بیرونی‌ها، تقویت مرزبندی‌های هویتی، تعصب گروهی و فشار هنجاری بر اعضا منجر شوند. چنانکه پورترس از محروم‌سازی بیرونی‌ها، محدودیت آزادی فردی و هنجارهای بازدارنده به‌عنوان برخی پیامدهای منفی سرمایه اجتماعی یاد می‌کند (Portes, 1998, p. 15). بنابراین، کاربست مفهوم سرمایه اجتماعی دینی در تحلیل و سیاست‌گذاری، مستلزم توجه هم‌زمان به تقویت پیوندهای درونی و گسترش روابط میان‌گروهی، گفت‌وگو و گشودگی اجتماعی است؛ امری که با تمایز پاتنام میان سرمایه اجتماعی پیوندی و پل‌ساز نیز سازگار است (Putnam, 2000, p. 22-23).

۶-۲. نهادهای دینی و بحران سرمایه اجتماعی در جوامع معاصر

بسیاری از جوامع اسلامی معاصر با پدیده‌هایی چون کاهش اعتماد عمومی، گسترش فردگرایی، تضعیف مشارکت اجتماعی و بحران مشروعیت نهادی مواجه‌اند. پژوهش‌های تجربی نشان می‌دهد که فرسایش سرمایه اجتماعی، پیامدهایی چون افزایش تعارضات اجتماعی، کاهش کارآمدی نهادها و تضعیف انسجام ملی را به همراه دارد (World Bank, 2019, pp. 54-57). در چنین شرایطی، بازخوانی نقش نهادهای دینی می‌تواند به‌عنوان یک منبع بالقوه برای بازسازی سرمایه اجتماعی مورد توجه قرار گیرد. البته باید گفت که الگوبرداری مکانیکی از نهادهای دینی سنتی، نه ممکن است و نه مطلوب، و به جای احیای صوری نهادها در حکمرانی اسلامی باید بر «بازتولید کارکردهای سرمایه‌ساز» آن‌ها تمرکز شود. به‌عنوان مثال، مسجد معاصر می‌تواند با ایفای نقش به‌عنوان فضای گفت‌وگوی اجتماعی، فعالیت‌های داوطلبانه و حل مسائل محلی، کارکرد تاریخی خود در تولید سرمایه اجتماعی را در قالبی نو بازآفرینی کند.

۶-۳. ظرفیت نهاد وقف در توسعه اجتماعی معاصر

وقف، همچنان یکی از ظرفیت‌های مغفول در سیاست‌گذاری اجتماعی جوامع اسلامی است. در حالی که دولت‌های مدرن با محدودیت منابع و چالش‌های بوروکراتیک مواجه‌اند، نهاد وقف می‌تواند به‌عنوان یک سازوکار مکمل، در حوزه‌هایی چون آموزش، سلامت و کاهش فقر ایفای نقش کند. تجربه تاریخی نشان می‌دهد که وقف نه تنها منبع مالی، بلکه منبع اعتماد و مشارکت اجتماعی است؛ امری که می‌تواند به بازسازی سرمایه اجتماعی کمک کند.

۶-۴. نقش نهادهای دینی در تقویت هویت و انسجام اجتماعی

در جهانی که هویت‌های محلی و دینی با چالش‌های جهانی شدن و چندپارگی فرهنگی مواجه‌اند، نهادهای دینی می‌توانند نقشی دوگانه ایفا کنند: از یک سو تقویت‌کننده هویت مشترک و از سوی دیگر، تسهیل‌کننده گفت‌وگوی اجتماعی باشند. تجربه حکمرانی اسلامی نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی دینی، لزوماً انحصارگرا یا طردکننده نیست، بلکه می‌تواند بستری برای همزیستی و انسجام اجتماعی فراهم آورد؛ مشروط بر آنکه بر ارزش‌های اخلاقی فراگیر و مشارکت‌محور تأکید شود.

۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش یک چارچوب تحلیلی پیشنهادی برای تبیین رابطه میان نهادهای دینی و سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی ارائه کرد که هسته آن را مفهوم «سرمایه اجتماعی دینی» تشکیل می‌دهد. این مفهوم نه حاصل صرف دینداری فردی و نه ویژگی ذاتی هیچ نهاد دینی است، بلکه ظرفیت رابطه‌ای، هنجاری و شناختی برآمده از تعامل منابع معنایی دین، مناسک جمعی و سازمان‌یافتگی نهادهای دینی می‌باشد. براساس تحلیل تاریخی - متنی، این ظرفیت از سه سازوکار به هم پیوسته عمل می‌کند: سازوکار شبکه‌ای (بسترهایی چون مسجد، مناسک جمعی، حلقه‌های علمی و شبکه عالمان برای تعامل، گردش اطلاعات و همکاری)، سازوکار اخلاقی (هنجارهایی چون امانت‌داری، تعاون، مسئولیت‌پذیری و خیرخواهی که اعتماد و کنش جمعی را تقویت می‌کنند) و سازوکار نهادی (ترتیبات پایداری چون وقف که از طریق تأمین خدمات عمومی و پاسخ‌گویی به مسائل، همکاری و اعتماد نهادی را پایدار می‌سازند). بنابراین، منابع معنایی، شبکه‌های اجتماعی و ترتیبات نهادی، نه به صورت منفک، بلکه در تعامل با یکدیگر به تولید یا بازتولید سرمایه اجتماعی می‌انجامند. افزوده اصلی این پژوهش، تبدیل برداشت‌های کلی و غالباً ارزشی از نقش دین در انسجام اجتماعی به صورت‌بندی‌ای سازوکارمند و قابل تحلیل است. این چارچوب ضمن بهره‌گیری از نظریه‌های بوردیو، کلمن و پاتنام، محدودیت‌های آن‌ها را در مطالعه جوامع اسلامی آشکار می‌کند: نظریه کلمن در تبیین منشأهای ارزشی و تکلیفی کنش دینی، رویکرد بوردیو در تبیین کارکردهای عمومی و بازتوزیعی نهادهایی چون وقف، و تمایز پاتنام در تحلیل پیوندهای دینی محلی، فرامحلی و عمودی کافی نیست. از این رو، پژوهش حاضر در پی جایگزینی این نظریه‌ها نیست، بلکه با افزودن متغیرهای معنایی و نهادی دین، دامنه تبیینی آن‌ها را در مطالعه تجربه اسلامی گسترش می‌دهد. با این حال، نتیجه پژوهش را نباید داوری یک‌سویه و ذات‌گرایانه درباره نهادهای دینی تلقی کرد. سرمایه اجتماعی دینی فقط در صورتی پیامدهای سازنده‌ای چون اعتماد، مشارکت و همکاری ایجاد می‌کند که نهادهای دینی از پذیرش اجتماعی، استقلال نسبی، کارکرد حل مسئله و ارتباط با نیازهای عمومی برخوردار باشند؛ در غیر این صورت، این ظرفیت کاهش می‌یابد. همچنین، اگر این سرمایه عمدتاً

در سطح پیوندهای درون‌گروهی بماند و با روابط پل‌ساز و گفت‌وگو با گروه‌های دیگر همراه نشود، می‌تواند به طرد بیرونی‌ها، مرزبندی‌های هویتی سخت و فشار هنجاری بینجامد. از این‌رو، الگوی مطلوب بر ایجاد تعادل میان سرمایه اجتماعی پیوندی و پل‌ساز استوار است. دستاورد نهایی پژوهش را می‌توان در ارائه الگویی سه‌سطحی خلاصه کرد: در سطح خرد، منابع اخلاقی و معنوی بر اعتماد و انگیزه همکاری اثر می‌گذارند؛ در سطح میانه، مسجد، وقف، مناسک و شبکه‌های دینی روابط اجتماعی و مشارکت را سازمان می‌دهند؛ و در سطح کلان، استقلال، مقبولیت عمومی و توان حل مسئله نهادهای دینی تعیین می‌کند که این ظرفیت‌ها به سرمایه فراگیر تبدیل شوند، یا به پیوندهایی بسته و محدود تقلیل یابند. با این حال، این پژوهش مدعی اثبات تحقق یکسان سرمایه اجتماعی دینی در همه دوره‌ها و جوامع اسلامی نیست. سنجش تجربی میزان اثرگذاری هر نهاد، مقایسه آن با نهادهای غیردینی و آزمون شاخص‌های اعتماد، مشارکت، شبکه‌سازی، گشودگی میان‌گروهی و انسجام اجتماعی، نیازمند پژوهش‌های تاریخی موردی، مطالعات تطبیقی و تحقیقات میدانی در جوامع معاصر است.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۴). *المقدمه*. تهران: دانشگاه تهران.
- ایمان، محمدتقی (۱۳۸۸). *مبانی پارادایمیک روش‌های تحقیق کیفی در علوم انسانی*. دانشگاه شیراز.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ق). *صحیح بخاری*. بیروت: دار ابن کثیر.
- تاجیک، حسین (۱۳۹۸). *مسجد جامع و همبستگی اجتماعی در شهرهای اسلامی*. پژوهش‌های اسلامی در جامعه معاصر، ۴(۱)، ۷۷-۹۹.
- ترمذی، محمد بن عیسی (۱۹۹۸م). *صحیح ترمذی (جامع الترمذی)*. بیروت: دارالغرب الإسلامی.
- حسینی، سید احمد (۱۴۰۰). *نهاد وقف و توسعه اجتماعی در تمدن اسلامی*. وقف و توسعه، ۵(۱)، ۹-۲۷.
- دادگر، یدالله؛ نجفی، محمدباقر (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی و بازتولید آن در عصر پیامبر اسلام (ص)*. *اقتصاد اسلامی*، ۶(۲۴)، ۱۳-۳۸.
- سمیعی، محمد؛ عموزاده مهدرجی، حنیف (۱۳۹۳). *سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی ایران (مطالعه موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت)*. *پژوهشنامه علوم سیاسی*، ۹(۳۶).
- طوسی، نجم‌الدین (۱۳۶۵). *مدارس و حوزه‌های علمی در تمدن اسلامی*. قم: بنیاد فرهنگ اسلامی.
- غزالی، ابوحامد (۱۳۸۲). *احیاء علوم‌الدین*. (ج ۲). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فارابی، ابونصر (۱۳۶۶). *کتاب السیاسة المدنیة*. تهران: انتشارات مکتبه الزهراء.
- کلین، جیمز (۱۳۹۰). *بنیادهای نظریه اجتماعی*. ترجمه منوچهر صبوری. نشر نی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۸ق). *اصول الکافی*. بیروت: انتشارات فجر.
- لک‌زایی، نجف؛ لک‌زایی، رضا (۱۴۰۵). *حکمرانی ولایی در اندیشه رهبر شهید امام خامنه‌ای با تأکید بر «طرح کلی کتاب اندیشه اسلامی در قرآن»*. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، ۱۲(۱)، ۱۳-۳۶.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲). *پیرامون جمهوری اسلامی*. انتشارات صدرا.
- موسوی مقدم، سید محمد؛ محمدی، مروت (۱۳۹۵). *بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی براساس نمازهای اصلی آن در قرآن و حدیث*. *مدیریت سرمایه اجتماعی*، ۳(۱)، ۱۳۹-۱۶۲.
- نراقی، احمد (۱۳۸۹). *رساله معراج السعاده*. انتشارات پیام حق.
- Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital*. In: J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). New York, NY: Greenwood.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, no. 94, S95–S120.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Daud, C. B. (2021). The Application of Waqf in Medieval Syria: A Historical Survey. *Journal of Islamic Economics and Philanthropy*, 4(2), p. 12–28.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, NY:

- Free Press.
- Hodgson, M. G. S. (1974). *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* (Vol. 1). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hooghe, M. (2007). *Social Capital and Religion*. (vol. 1). In: *The Oxford Handbook of Social Capital*. Oxford University Press.
- Kister, M. J. (1980). You Shall Only Set Out for Three Mosques: A Study of an Early Tradition. In: *Studies in Jāhiliyya and Early Islam*. London: Variorum Reprints.
- Kuran, T. (2001). *Islam and Mammon: The Economic Predicaments of Islamism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lapidus, I. M. (1967). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Low, M. M. (2017). *Imperial Mecca: Ottoman Arabia and the Indian Ocean Hajj*. Columbia University Press.
- Makdisi, G. (1981). *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Nahapiet, J. & Ghoshal, S. (1998). Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. *Academy of Management Review*, 23(2), p. 242–266.
- Nasrollahi, Z., Makian, N., & Eslami, R. (2016). Social Capital and its Components in Islam. *Journal of Islamic Economics and Banking*, 4(13), pp. 21-38.
- Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, no. 24, p. 1–24.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Turner, V. (1973). The Center Out There: Pilgrim's Goal. *History of Religions*, 12(3), p. 191–230.
- World Bank. (2019). *World Development Report 2019: The Changing Nature of Work*. Washington, DC: World Bank.